आदिरन्त्येन सहेता इति सूत्रस्य लघुशब्देन्दुशेखरोक्तः विचारः

राजद्वीपः घोषः

सूत्रस्वरूपम् षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदं संज्ञासूत्रम्।

पदच्छेदः आदिः (प्रथमैकवचनान्तमं पदम्); अन्त्येन (तृतीयैकवचनान्तं पदम्); सह(अव्ययपदम्); इता(तृतीयैकवचनान्तं पदम्)।

सूत्रव्याख्या **अन्त्येन इता सह आदिः** इति सम्पूर्णं सूत्रं संज्ञा। यस्मात् पूर्वं नास्ति परम् अस्ति स आदिः। पुनः यस्मात् परं नास्ति, पूर्वं च अस्ति, सः अन्तः। अन्ते भवः अन्त्यः अन्तिमः इत्यर्थः। अत्र आद्यन्तशब्दाभ्यां मध्यगाः आक्षिप्यन्ते। एतेषां मध्यगानाम् अत्र संज्ञित्वम्। किञ्च 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इत्यस्मात् सूत्रात् स्वम् इति पदम् अत्र अनुवर्तते। तस्य च अत्र सूत्रे 'स्वस्य' इति षष्ठ्यन्ततया विपरिणामः। तस्यापि संज्ञित्वम्। स्वपदेन आदिः बोध्यते।

सूत्रार्थः 'अन्त्येन इता सहितः आदिः मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा भवति' इति अस्य सूत्रस्य अर्थः।

सूत्रस्य परिष्कृतार्थः अन्येत्-सदृशसहितः यः आदिसदृशः सः स्वघटकानुयोगिक-सादृश्यप्रतियोगित्वेन विवक्षितवर्णनिष्ठान्ततानिरूपकस्य स्वघटकानुयोगिक-सादृश्यप्रतियोगित्वेन विवक्षित-वर्णनिष्ठादिता-निरूपकस्य समुदायस्य घटकानां संज्ञा।

सूत्रार्थसमन्वयः स्वम्- अच्; तद्-घटकः चकारः; तदनुयोगिकसादृश्यप्रतियोगित्वेन विवक्षितः वर्णः ऐऔच्- इत्यस्य चकारः; तन्निष्ठान्ततानिरूपकसमुदायः अकारादि-चान्त-समुदायः। पुनः, स्वम्- अच्; तद्-घटकः अकारः; तदनुयोगिकसादृश्यप्रतियोगित्वेन विवक्षितः वर्णः अइउण्- इत्यस्य अकारः; तन्निष्ठादितानिरूपकसमुदायः अकारादि-चान्त-समुदायः; तस्य समुदायस्य ये घटकाः सन्ति, तेषाम् 'अच्' इति संज्ञा।

उदाहरणम् अण् ,एच्, अक्, अच्, हल्, अल् इत्यादीनि।

माहेश्वरसूत्रेषु अ-इति वर्णेन सह ण्-इति अन्त्येन इत्संज्ञकवर्णेन सह मेलनं कृत्वा अण्-इति लभ्यते। माहेश्वरसूत्रेषु अ-इति वर्णाद् आरभ्य ण्-इति इत्संज्ञकवर्णं यावत् मध्ये इ उ इति द्वौ वर्णौ स्तः। तस्माद् अन्त्येन ण्-इति इत्संज्ञकेन सह आदिः अण् इति मध्यगानाम् इ उ इति एतयोः स्वस्य च अर्थाद् आदेः अकारस्य च संज्ञा भवति इति समन्वयः। अर्थाद् अण्-इति शब्दः अ इ उ -इति एतेषां वर्णानां संज्ञा भवति। एवम् अन्त्येन च्- इति इत्संज्ञकेन सह आदिः एच्- इति वर्णः, मध्यगानाम् ओ ऐ औ इति एतेषां किञ्च स्वस्य अर्थाद् आदेः एकारस्य च संज्ञा भवति। अर्थाद् एच्- इति शब्दः ए ओ ऐ औ -इति चतुर्णां वर्णानां संज्ञा भवति। इत्थम् अक्, अच्, हल्, अल् इत्यादयः प्रत्याहाराः अपि सिद्ध्यन्ति।

आदेः स्वरूपम् स्वघटकत्वं, स्वघटकाव्यवहितपूर्वत्वं, स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्वाभाववत्त्वम् एतत्त्रितयसम्बन्धेन समुदायवृत्तित्वम् आदित्वम्। तेन आदेः लक्षणं भवति– स्वघटकत्व-

dīpaśikhā/v5/2023/Rajdip Ghosh/pp. 22-24

स्वघटकाव्यवहितपूर्वत्व-स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्वाभाववत्त्वान्यतमसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वम्। इदानीं लक्षणस्य समन्वयः क्रियते। समन्वयार्थं 'लिह्'- इति शब्दः गृह्यते। लिह्- इत्यत्र ल् इ ह् एते त्रयः घटकाः सन्ति। तेषु आदिः अस्ति लकारः। अतः लकारे लक्षणस्य समन्वयः क्रियते।

i) **स्वघटकत्वम्–** स्वं-लिह्; तद्-घटकः लकारः; तद्-घटकत्वं लकारे अस्ति।

ii) **स्वघटकाव्यवहितपूर्वत्वम्–** स्वं- लिह्; तद्-घटकः इकारः; तदव्यवहितपूर्वः लकारः; तदव्यवहितपूर्वत्वम् लकारे अस्ति।

iii) **स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्वाभाववत्वम्–** स्वं- लिह्; तद्-घटकः इकारः; तदव्यवहितोत्तरः हकारः; तदव्यवहितोत्तरत्वं हकारे; तदव्यवहितोत्तरत्वाभाववत्त्वं लकारे अस्ति।

इत्थं लकारः स्वघटकत्वं, स्वघटकाव्यवहितपूर्वत्वम्, स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्वाभाववत्वम् इति सम्बन्धत्रयेण लिह् इति समुदाये वर्तते इति कृत्वा लकारः लिह् इति समुदायस्य आदिः। अत्र अभ्रं लिह् इत्यादिषु अनुस्वारस्य लिह् इति समुदायादित्ववारणाय स्वघटकत्वनिवेशः। हकारस्य आदित्ववारणाय स्वघटकाव्यवहितपूर्वत्वनिवेशः। एकवर्णात्मकसमुदायस्थले व्यपदेशिवद्भावेन एकस्य एव आदित्वसाधनाय स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्वाभाववत्वनिवेशः।

अन्त्यस्य स्वरूपम् एवम् एव स्वघटकत्वं, स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्वं, स्वघटकपूर्वत्वाभाववत्त्वम् इत्येतत् त्रितयसम्बन्धेन समुदायवृत्तित्वम् अन्त्यत्वम्। तेन अन्त्यस्य लक्षणं भवति– स्वघटकत्व-स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्व-स्वघटकपूर्वत्वाभाववत्त्वान्यतमसम्बन्धेन समुदायविशिष्टत्वम् इति। इदानीम् अस्य लक्षणस्य समन्वयः क्रियते। समन्वयार्थं 'लिह्'- इति शब्दः गृह्यते। लिह्- इत्यत्र ल् इ ह्- एते त्रयः घटकाः सन्ति। तेषु अन्त्यः अस्ति हकारः। अतः हकारे लक्षणस्य समन्वयः क्रियते।

i) **स्वघटकत्वम्–** स्वं– लिह्; तद्-घटकः हकारः; तद्घटकत्वं हकारे अस्ति।

ii) **स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्वम्–** स्वं– लिह्; तद्-घटकः इकारः; तदव्यवहितोत्तरः हकारः; तदव्यवहितोत्तरत्वं हकारे अस्ति।

iii) **स्वघटकपूर्वत्वाभाववत्त्वम्–** स्वं– लिह्; तद्घटकः- इकारः; तद्घटकपूर्वः लकारः; तद्घटकपूर्वत्वं लकारे; तद्घटकपूर्वत्वाभाववत्त्वं हकारे।

इत्थं हकारः स्वघटकत्वं, स्वघटकाव्यवहितोत्तरत्वं, स्वघटकपूर्वत्वाभाववत्त्वम् इति सम्बन्धत्रयेण लिह् इति समुदाये वर्तते इति कृत्वा हकारे लक्षणस्य समन्वयः सम्भवति। अत्रापि पूर्ववत् दलकृत्यं द्रष्टव्यम्।

मध्यस्य स्वरूपम् स्वघटकत्व-स्वघटकपूर्वत्व-स्वघटकोत्तरत्वान्यतमसम्बन्धेन समुदायवृत्तित्वं मध्यस्य लक्षणम्। लिह्- इत्यत्र मध्यः अस्ति इकारः। अतः इकारे लक्षणस्य समन्वयः क्रियते।

i) **स्वघटकत्वम्–** स्वं– लिह्; तद्घटकः इकारः; तद्-घटकत्वम् इकारे अस्ति।

ii) **स्वघटकपूर्वत्वम्–** स्वं– लिह्; तद्घटकः हकारः; तद्-घटकपूर्वः इकारः; तद्-घटकपूर्वत्वम्– इकारे।

iii) **स्वघटकोत्तरत्वम्–** स्वं– लिह्; तद्घटकः लकारः; तद्घटकोत्तरः इकारः; तद्-घटकोत्तरत्वम् इकारे।

एतेन 'लिह्'- इत्यत्र इकारः मध्यः अस्ति इति सिध्यति।

सूत्रे आदिग्रहणस्य प्रयोजनम् सूत्रेऽस्मिन् 'आदि'- इति पदं न दीयते चेत् सूत्रस्य स्वरूपं भवति

dīpaśikhā/v5/2023/Rajdip Ghosh/pp. 22-24

‘अन्त्येन सहेता’ इति। तदा सूत्रस्यास्य अर्थः भवति- अन्त्येन इता सह उच्चार्यमाणः अन्त्यात् पूर्वभाविनां संज्ञा स्यात् इति। यथा- हल् इति। अत्र अन्त्यः इत् अस्ति लकारः। तत्सहितः आदिः अस्ति हल्। सः हल् लकारात् पूर्वं ये अकारादयः वर्णाः सन्ति, तेषाम् हल् इति संज्ञां करोति, तेन स्वरवर्णानाम् अपि हल्संज्ञा स्यात्। अतः हल्-प्रत्याहारे अकारादीनां ग्रहणं यथा न भवेत्, तदर्थं सूत्रे आदिपदम् उपात्तम्। आदिग्रहणे सति आद्यन्तयोः मध्ये ये वर्णाः सन्ति तेषामेव संज्ञा भवति, अन्यस्य कस्यापि संज्ञा न भवति।

सूत्रे अन्त्यग्रहणस्य प्रयोजनम् अस्मिन् सूत्रे ‘अन्त्य’- इति पदं न दीयते चेत् सूत्रस्य स्वरूपं भवति ‘आदिना सहेता’ इति। तदा सूत्रस्यास्य अर्थः भवति- इता सह उच्चार्यमाणः आदिः आदेः परेषां च संज्ञा स्यात् इति। यथा- अच् इति। अत्र अन्त्यः इत् अस्ति चकारः। तत्सहितः आदिः अस्ति अच्। सः अच् आदेः अकारात् परं ये वर्णाः सन्ति, तेषाम् अच् इति संज्ञां करोति, तेन व्यञ्जनानाम् अपि अच्संज्ञा स्यात्। अतः अच्-प्रत्याहारे हकारादीनां ग्रहणं यथा न भवेत्, तदर्थं सूत्रे अन्त्यपदम् उपात्तम्। अन्त्यग्रहणे सति आद्यन्तयोः मध्ये ये वर्णाः सन्ति तेषामेव संज्ञा भवति, अन्यस्य कस्यापि संज्ञा न भवति।
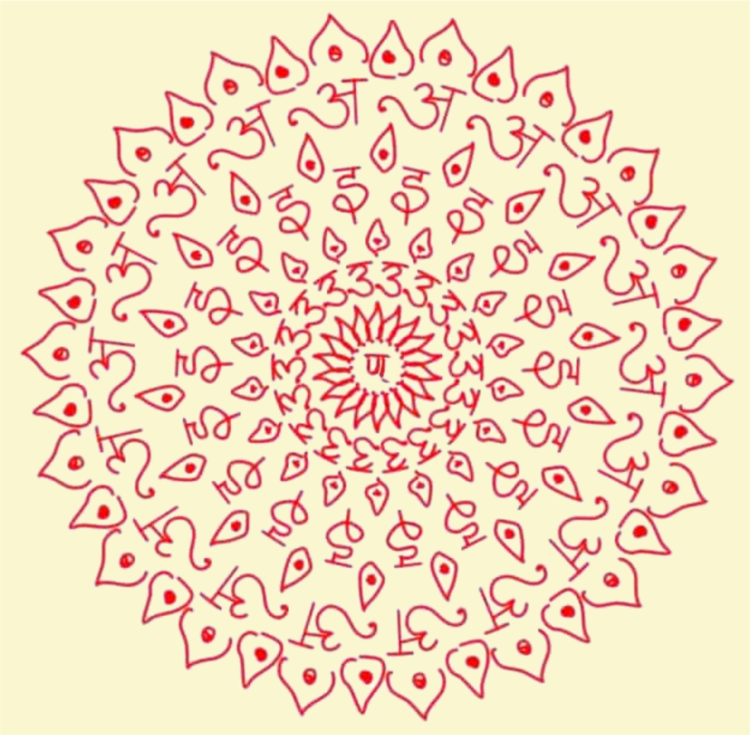
सूत्रे इता-ग्रहणस्य प्रयोजनम् सूत्रेऽस्मिन् ‘इता’ इति पदं न दीयते चेत् सूत्रस्य स्वरूपं भवति ‘आदिरन्त्येन सह’ इति। तदा सूत्रस्यास्य अर्थः भवति- अन्त्येन सह आदिः मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् इति। ततश्च यम्-इति प्रत्याहारः ञमङणनम् इति सूत्रस्थेन अन्त्येन मकारेण न स्यात्, अपितु आदिना मकारेण स्यात्। तेन यम्-प्रत्याहारे ञकारादीनां ग्रहणं न स्यात्, अतः यम्-प्रत्याहारे ञमङणनम् इति सूत्रस्थस्य अन्त्यस्य मकारस्यापि ग्रहणं यथा भवेत्, तदर्थं सूत्रे इता इति पदम् उपात्तमिति शिवम्।